

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

บทสรุปสำหรับการศึกษาวิจัยปัญหาหนี้สินข้าราชการครูครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ประมวลสาระและผลที่ได้รับจากการดำเนินการศึกษาทั้งหมด เพื่อที่จะให้ผู้ที่เกี่ยวข้องในระดับที่มีอำนาจในการตัดสินใจ สามารถเข้าใจประเด็นต่าง ๆ ได้ทั้งหมด ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็นประเด็นที่สำคัญสรุปเป็นข้อ ๆ ได้ดังต่อไปนี้:-

5.1 จุดมุ่งหมายของการศึกษา

1. เพื่อประมาณมูลค่าหนี้ จำแนกตามแหล่งหนี้ และกลุ่มของครูที่เป็นหนี้ เช่น ระดับเงินเดือน และช่วงอายุ เป็นต้น
2. เพื่อศึกษาวิจัยหาสาเหตุของการเป็นหนี้ของครู
3. เพื่อศึกษาอัตราการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของมูลค่าหนี้ของครูในแต่ละกลุ่ม
4. เพื่อศึกษาระดับหนี้ของครูที่จะพึงมีอยู่ในระยะยาว
5. เพื่อศึกษาหาแนวทางและมาตรการที่สามารถนำมาใช้ในการบรรเทาปัญหาหนี้สินของครู
6. เพื่อนำเสนอและเสนอแนะมาตรการในการป้องกันการเพิ่มหรือก่อหนี้ของครูในระยะยาว

5.2 วิธีการศึกษาและการเลือกตัวอย่าง

ในการศึกษาวิจัยโครงการนี้ แบ่งการศึกษาออกเป็น 2 แนวทาง ได้แก่ การศึกษาจากเอกสาร รายงาน และผลงานการวิจัยต่าง ๆ ในอดีต และการศึกษาโดยการสำรวจด้วยตัวอย่าง ผนวกกับการอภิปรายกลุ่ม

สำหรับการศึกษาด้วยการสำรวจด้วยตัวอย่าง ใช้เทคนิคการสุ่มตัวอย่างแบบ 2 ชั้น (Two-stage Sampling) โดยขั้นที่ 1 ทำการเลือกจังหวัดตัวอย่าง ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของประเทศไทย และกรุงเทพมหานคร ได้จังหวัดตัวอย่างทั้งสิ้น 7 จังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ ลพบุรี

สุพรรณบุรี ขอนแก่น อุบลราชธานี สุราษฎร์ธานี และกรุงเทพมหานคร ชั้นที่ 2 สุ่มเลือกข้าราชการครูตัวอย่างจากจังหวัดตัวอย่าง จำแนกตามสังกัดของข้าราชการครูของกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งจำแนกสังกัดเพื่อการศึกษาครั้งนี้ได้เป็น 6 สังกัด ได้แก่ สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ (สพช.) กรมสามัญศึกษา กรมอาชีวศึกษา สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล กรมการศึกษานอกโรงเรียน และอื่น ๆ (กรมพลศึกษา กรมศิลปากร, สำนักงานสภา สถาบันราชภัฏ และสำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ) ทั้งนี้ ขนาดของตัวอย่างจากแต่ละสังกัด และแต่ละจังหวัด ตัวอย่าง คำนวณโดยใช้เกณฑ์สัดส่วนประชากร (Proportional allocation) ได้ข้าราชการครูผู้ที่จะให้ข้อมูลรวมทั้งสิ้น 800 คน (หน่วยตัวอย่าง) ซึ่งมีรายละเอียดดังปรากฏในตารางที่ 3.2

การเก็บรวบรวมข้อมูลจากข้าราชการครู ซึ่งถือเป็นหน่วยตัวอย่าง จะใช้วิธีการสัมภาษณ์ด้วยแบบสอบถามที่ได้รับการออกแบบและตรวจสอบไว้เป็นอย่างดีแล้ว ซึ่งแบบสอบถามจะประกอบด้วยคำถามทั้งปลายปิดและปลายเปิด โดยมุ่งประเด็นการตอบคำถามตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย การสุ่มเลือกหน่วยตัวอย่างเพื่อข้อมูลจะใช้วิธีการแบบ Quota Sampling นอกจากนี้ยังเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อประมวลความคิดเห็นของหน่วยตัวอย่างด้วยวิธีการอภิปรายกลุ่ม รวม 2 กลุ่ม แต่ละกลุ่มประกอบด้วยหน่วยตัวอย่าง 15 คน เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบการวิเคราะห์ผลการวิจัยครั้งนี้ด้วย

5.3 สรุปผลและอภิปรายผล

1. คุณลักษณะของตัวอย่าง

ตัวอย่างประกอบด้วยข้าราชการครูเพศหญิง ร้อยละ 64.7 และข้าราชการครูเพศชาย ร้อยละ 35.3 โดยตัวอย่างทั้งหมด 800 คน มีอายุระหว่าง 41 – 50 ปีเป็นส่วนใหญ่ และเป็นข้าราชการครูที่เป็นผู้หญิง และมีอายุระหว่าง 41 – 50 ปีมากที่สุด หรือคิดเป็นร้อยละ 37.8 ซึ่งอาจพิจารณาได้ว่า ผู้มีภาระหนี้สินมากที่สุด คือ ข้าราชการครูที่เป็นเพศหญิง ซึ่งอยู่ในวุฒิภาวะที่ต้องรับผิดชอบมาก เช่น ค่าใช้จ่ายในครอบครัว การใช้จ่ายเกี่ยวกับบุตร เช่น การศึกษาบุตร และค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับบุพการี เป็นต้น

ตัวอย่างส่วนใหญ่เป็นข้าราชการครูระดับ(ซี) 7 ตำแหน่งอาจารย์ 2 หรือคิดเป็นร้อยละ 62.3 ของตัวอย่างทั้งหมด มีระดับเงินเดือนอยู่ระหว่าง 15,000 – 20,000 บาท และมีการศึกษาอยู่ในระดับปริญญาตรีเป็นส่วนใหญ่

ตัวอย่างจำนวน 615 ราย หรือคิดเป็นร้อยละ 76.8 สมรสแล้วและอยู่ร่วมกับ คู่สมรส และคู่สมรสของตัวอย่างส่วนใหญ่รับราชการ มีอยู่ร้อยละ 7.5 ของตัวอย่างที่สมแล้วที่ คู่สมรสไม่มีอาชีพหรือเป็นพ่อบ้านหรือแม่บ้าน ซึ่งอาจเป็นสาเหตุให้มีผู้หารายได้เข้าครอบครัวเพียง คนเดียว แต่ต้องรับผิดชอบรายจ่ายทั้งหมดในครอบครัว อาจเป็นสาเหตุของการกู้ยืมที่สำคัญประการ หนึ่ง

ตัวอย่างที่สมรสแล้ว ส่วนใหญ่มีบุตรอยู่ระหว่าง 1 - 3 คน โดยจะต้องรับผิดชอบ ค่าใช้จ่ายทั้งหมด นอกจากนั้น ตัวอย่างอาจต้องรับผิดชอบคนอื่นที่ไม่ใช่บุตรอีก 1 - 2 คน ส่วนใหญ่แล้วจะเป็นบิดา - มารดา หรือหลานเหลน ซึ่งค่าใช้จ่ายในการดูแลบุคคลเหล่านี้ เป็นสิ่งที่ ตัวอย่างไม่สามารถหลบเลี่ยงได้ และค่าใช้จ่ายต่าง ๆ เหล่านี้ ยังไม่ได้รวมค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับตัวเอง ด้วย

2. สภาวะเศรษฐกิจ มูลค่าหนี้และปริมาณหนี้สินของตัวอย่าง

ตัวอย่างร้อยละ 26.5 ระบุว่า มีรายได้พิเศษอื่นนอกเหนือจากรายได้ที่เป็นเงินเดือน ประจำ ส่วนใหญ่ของตัวอย่างที่มีรายได้พิเศษ จะเป็นข้าราชการครูที่มีเงินเดือนอยู่ระหว่าง 10,000 - 25,000 บาท และรายได้พิเศษหลัก ได้แก่ รายได้จากการสอนพิเศษ การทำการเกษตร และการเปิดร้านขายของชำ และร้อยละ 94.8 ของข้าราชการครูที่มีรายได้พิเศษ มีรายได้ไม่เกิน 10,000 บาทต่อเดือน

สำหรับรายได้ของคู่สมรสของตัวอย่างที่สมรสแล้ว ส่วนใหญ่ไม่เกิน 20,000 บาทต่อ เดือน

ในการพิจารณารายจ่ายของครอบครัวของตัวอย่างทั้งหมด ซึ่งไม่รวมรายจ่ายที่เกิด จากการผ่อนชำระหนี้ ส่วนใหญ่มีรายจ่ายไม่เกิน 20,000 บาทต่อเดือน หรือคิดเป็นร้อยละ 78.4 เป็นที่น่าสังเกตว่ามีอยู่ร้อยละ 4.5 ของตัวอย่างทั้งหมด ที่เป็นข้าราชการครูที่มีรายจ่ายต่อเดือนสูง มากกว่า 30,000 บาท ซึ่งถือว่าสูงกว่ารายได้ส่วนใหญ่ของตัวอย่างทั้งหมด จึงอาจทำให้เกิด ข้อสงสัยว่าเป็นรายจ่ายที่เกิดจากความจำเป็นหรือความฟุ้งเฟ้อหรือไม่ และเป็นการสอดคล้องกับ ผลการศึกษาที่พบว่า ค่าใช้จ่ายส่วนใหญ่ของครอบครัวตัวอย่าง เป็นค่าใช้จ่ายที่เกี่ยวกับชีวิต ประจำวัน ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 66.5 รองลงมาเป็นค่าใช้จ่ายในการศึกษาของบุตร ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 24.6 ของรายจ่ายทั้งหมด

สำหรับภาวะหนี้สินของตัวอย่าง พบว่า ข้าราชการครูมีหนี้สินที่ยังค้างชำระ มีมูลค่ากระจายตั้งแต่ไม่น้อยกว่าหรือเท่ากับ 100,000 บาท ถึงมากกว่า 2,000,000 บาท โดยข้าราชการครูส่วนใหญ่มีหนี้สินอยู่ระหว่าง 400,000 - 500,000 บาท และ 600,000 - 700,000 บาท เมื่อพิจารณาตามแหล่งเงินกู้แล้ว พบว่า ข้าราชการครูส่วนใหญ่กู้จากสหกรณ์ออมทรัพย์ครู คิดเป็นมูลค่าทั้งสิ้นประมาณ 246 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 47.7 ของยอดหนี้สินทั้งหมดของตัวอย่าง ชุดนี้ แหล่งเงินกู้อาจได้แก่ ธนาคารอาคารสงเคราะห์และธนาคารออมสิน เงื่อนไขปกติ ด้วยปริมาณเงินกู้ประมาณ 113 และ 33 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 22.0 และ 6.4 ตามลำดับ เป็นที่น่าสังเกตว่า ข้าราชการครูมียอดหนี้จากเอกชนหรือบุคคลทั่วไปสูงถึงประมาณ 30 ล้านบาท ซึ่งเป็นทราบกันแน่ชัดว่า การกู้เงินจากเอกชนหรือบุคคลทั่วไป ข้าราชการครูจะต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราที่สูงมาก และอาจเป็นการหักดอกเบี้ยก่อนการให้เงินกู้ ซึ่งจะทำให้ข้าราชการครูที่เป็นหนี้ในระบบอยู่แล้ว แทบจะไม่ได้รับเงินเดือนของแต่ละเดือนเลย

จากผลการศึกษา พบว่า สำนักงาน สปช. มีข้าราชการครูที่มียอดหนี้สูงสุด คือ ประมาณ 349 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 67.7 ของยอดหนี้ทั้งหมด รองลงมาคือ ข้าราชการครูในสังกัดกรมสามัญศึกษา ซึ่งมียอดเงินกู้หรือหนี้สินประมาณ 63 ล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 12.2 ของยอดหนี้รวมทั้งหมด และสำหรับยอดหนี้รวมของตัวอย่างทั้งหมด 800 คน พบว่า มียอดหนี้รวมทั้งสิ้นประมาณ 516 ล้านบาท คิดเป็นค่าเฉลี่ยยอดหนี้ต่อคน คนละประมาณ 600,000 - 700,000 บาท

จากตารางที่ 4.53 การประมาณปริมาณมูลค่าหนี้ในปัจจุบันของข้าราชการครู จำแนกตามสังกัดต่าง ๆ ที่ศึกษาในกระทรวงศึกษาธิการ พบว่า ปริมาณหนี้สินของข้าราชการครูทั่วประเทศจะสูงถึงประมาณ 264,247 ล้านบาท โดยมีข้าราชการครูในสังกัดสำนักงาน สปช. และกรมสามัญศึกษา มียอดมูลค่าหนี้สูงสุดถึง 231,578 และ 29,920 ล้านบาท ตามลำดับ

จากการประมาณยอดมูลค่าหนี้ของข้าราชการครูทั่วประเทศในปี 2544 ชำงต้นพบว่า มีมูลค่ายอดหนี้สูงกว่ามูลค่ายอดหนี้ในปี 2542 ประมาณ 1 เท่าตัว (ในรายงานปี 2542 ยอดมูลค่าหนี้ทั้งหมดประมาณ 138,000 ล้านบาท)

สาเหตุหรือปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ยอดประมาณมูลค่าหนี้ในปี 2544 มีความแตกต่างจากมูลค่าหนี้ปี 2542 มาก อาจมาจาก 3 ปัจจัย นอกเหนือไปจาก Sampling Error หรือ Sampling Biasedness คือ

1. กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีอายุอยู่ระหว่าง 41 – 50 ปี และเป็นข้าราชการระดับ 7 ซึ่งถือเป็นช่วงอายุและระดับที่มีศักยภาพของการกักหนี้สูงกว่ากลุ่มอื่น ๆ จึงอาจทำให้ได้ค่าประมาณเกินกว่าที่ควรจะเป็น

2. ตัวอย่างเกือบทั้งหมดทราบดีว่าการศึกษาคั้งนี้ เป็นความใส่ใจของสำนักงานกองทุนและสวัสดิการทางการศึกษา สำนักงาน ก.ค. ดังนั้น จึงทำให้ความคาดหวังไว้ว่า หน่วยงานนี้จะสามารถเข้ามาช่วยบรรเทาหรือมีมาตรการในการแก้ปัญหาหนี้สินของพวกตนได้ จึงทำให้หน่วยตัวอย่างแต่ละหน่วยให้ข้อมูลเกี่ยวกับภาระหนี้ที่สูง

3. การเปลี่ยนแปลงของระดับหนี้สินโดยรวมจากปี 2542 ถึงปี 2544 อาจมีอิทธิพลมาจากภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจที่ประเทศไทยกำลังประสบอยู่ ที่ทำให้ภาวะรายจ่ายของข้าราชการครูเพิ่มสูงขึ้น แม้ว่าจะมีรายได้ที่เป็นเงินเดือนเพิ่มขึ้นก็ตาม จึงทำให้ข้าราชการครูจำเป็นต้องมีหนี้สินเพิ่มขึ้น

จากการพิจารณาทั้ง 3 ปัจจัย อาจปรับมูลค่ายอดหนี้สินรวมของข้าราชการครูของกระทรวงศึกษาธิการ ในสังกัดที่ศึกษานำจะอยู่ที่ประมาณ 200,000 ล้านบาท เมื่อคิดเป็นค่าเฉลี่ยต่อข้าราชการครู 1 คน พบว่า ข้าราชการครูที่มีหนี้สินจะมีหนี้สินอยู่ประมาณ 500,000 บาทต่อคน ซึ่งสอดคล้องกับมูลค่าหนี้ที่ตัวอย่างส่วนใหญ่มีอยู่ และระดับหนี้เฉลี่ยของข้าราชการครูนี้จะถือเป็นระดับหนี้ที่ครูพึงมีอยู่ในระยะยาว (ตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ 4)

สำหรับการประมาณมูลค่าหนี้ จำแนกตามแหล่งหนี้ และกลุ่มของข้าราชการครูที่เป็นหนี้ เช่น ระดับเงินเดือน และอายุ โดยใช้คำนวณจากยอดหนี้รวม 200,000 ล้านบาท แสดงได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 5.1 ประมาณมูลค่าหนี้ในปี 2544 จำแนกตามแหล่งเงินกู้ เงินเดือน และอายุของตัวอย่าง

	ประมาณมูลค่าหนี้รวม (ล้านบาท)
แหล่งเงินกู้	
สหกรณ์ออมทรัพย์ครู	95,390
ธนาคารกรุงไทย	10,576
ธนาคารออมสิน	
- เงินไขปกติ	12,854
- ภายใต้โครงการพัฒนาชีวิตครู	2,517
ธนาคารอาคารสงเคราะห์	43,958
ธ.ก.ส. ภายใต้โครงการเงินทุนหมุนเวียน	2,599

ตารางที่ 5.1 (ต่อ)

	ประมาณมูลค่าหนี้รวม (ล้านบาท)
ธนาคารและสถาบันการเงินอื่น ๆ	15,335
สวัสดิการครู	201
แชร์	1,162
เอกชน/บุคคลทั่วไป	11,596
อื่น ๆ (เช่น ผ่อนชำระสินค้า ฯลฯ)	3,806
ระดับเงินเดือน	
น้อยกว่าหรือเท่ากับ 10,000 บาท	7,753
10,001 – 15,000 บาท	57,347
15,001 – 20,000 บาท	94,200
20,001 – 25,000 บาท	33,653
25,001 – 30,000 บาท	6,030
30,001 – 35,000 บาท	1,014
อายุ	
21 – 30 ปี	2,324
31 – 40 ปี	36,807
41 – 50 ปี	121,198
51 – 60 ปี	39,670

จากตารางพบว่า สหกรณ์ออมทรัพย์ครูยังคงเป็นแหล่งเงินกู้ที่ได้รับความนิยมสูงสุด ซึ่งมียอดเงินกู้ประมาณ 95,390 ล้านบาท รองลงมาได้แก่ ธนาคารอาคารสงเคราะห์ที่มียอดเงินกู้ 43,958 ล้านบาท สำหรับแหล่งเงินกู้ที่เป็นเอกชน/บุคคลทั่วไป คาดว่าจะมีข้าราชการครูที่แบกภาระหนี้สินประเภทนี้สูงถึง 11,596 ล้านบาท

เมื่อพิจารณาจากระดับเงินเดือนของข้าราชการครู พบว่า ข้าราชการครูที่มีระดับเงินเดือน 15,000 – 20,000 บาท มียอดหนี้สินประมาณ 94,200 ล้านบาท รองลงมาได้แก่ ข้าราชการครูที่มีระดับเงินเดือน 10,000 – 15,000 บาท และ 20,000 – 25,000 บาท ตามลำดับ และพบว่าข้าราชการครูที่มีอายุระหว่าง 41 – 50 ปี จะมียอดหนี้สินรวมสูงสุด คือ ประมาณ

121,198 ล้านบาท รองลงมาได้แก่ ข้าราชการครูที่มีอายุระหว่าง 51 - 60 ปี และ 31 - 40 ปี ตามลำดับ (ตอบวัตถุประสงค์ข้อ 1)

3. สาเหตุที่ทำให้ข้าราชการครูเป็นหนี้

จากการศึกษาข้อมูลจากตัวอย่างกลุ่มนี้ พบว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้ตัวอย่างกลุ่มนี้ จำเป็นต้องกู้ยืมเงินหรือสร้างหนี้ ประกอบด้วยเหตุผล 3 ประการคือ (1) เพื่อการจัดหาที่อยู่อาศัย (2) เพื่อการใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน และ (3) เพื่อการใช้จ่ายในการศึกษามุตร สำหรับสาเหตุรองลงมาและเชื่อว่ามีส่วนสำคัญในการสร้างหนี้ของข้าราชการครู ได้แก่ การจัดหาพาหนะและเครื่องไฟฟ้าเพื่ออำนวยความสะดวกและส่งเสริมฐานะทางสังคม การใช้จ่ายเพื่อยกระดับตนเอง ในทางการศึกษา การนำไปใช้หนี้ที่มีอยู่เดิม และนำไปส่งเสียเลี้ยงดูบิดา - มารดา นอกจากนี้ ยังพบอีกว่าข้าราชการครูมีการก่อหนี้ซ้ำซากต่อไป ตราบใดที่ยังประสบปัญหาเรื่องค่าใช้จ่าย โดยจะกู้ทั้งจากสหกรณ์ ออมทรัพย์ครู และแหล่งเงินกู้นอกระบบ มีข้าราชการครูประมาณร้อยละ 59 ของตัวอย่างทั้งหมด ไม่ต้องการกู้ยืมอีก เมื่อผ่อนชำระหนี้หมดแล้วหรือใกล้หมด โดยให้เหตุผลว่า ไม่ต้องการเป็นหนี้สินอีก และไม่มี ความจำเป็นต้องกู้ยืมอีกต่อไป (ตอบวัตถุประสงค์ข้อ 2)

4. การเปลี่ยนแปลงของหนี้ในภาพรวมและในระยะยาว

จากตารางที่ 4.53 แสดงอัตราการเปลี่ยนแปลงของหนี้สินของข้าราชการครูแต่ละสังกัด โดยเปรียบเทียบกับมูลค่าหนี้จากรายงานของสำนักงานกองทุนและสวัสดิการทางการศึกษา สำนักงาน ก.ค. เมื่อปี 2542 และประมาณการหนี้ของปี 2544 พบว่า มีเพียงข้าราชการครูในสังกัดของกรมอาชีวศึกษา และสถาบันเทคโนโลยีราชมงคลเท่านั้น ที่มีแนวโน้มลดลง แม้ว่าโดยภาพรวมแล้วภาระหนี้สินจะเพิ่มขึ้นก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าข้าราชการครูในสังกัดสำนักงาน สปช. มีปริมาณมูลค่าหนี้สินเกือบเท่าตัว

ภาพรวมของหนี้สินครูในระยะยาว ครูก็ยังคงสมัครใจที่จะมีหนี้สินอยู่จำนวนหนึ่ง ตราบที่ครูผู้นั้นมีความคุ้นเคยหรือไม่รู้สึกว่าคุณกดดันจากระดับของมูลค่าหนี้ ตลอดจนจินตนาการว่าหนี้เหล่านั้นไม่มีผลกระทบต่อประสิทธิภาพของการทำงานที่เป็นภาระหน้าที่ประจำ จากการประเมินในภาพรวมพบว่า ครูคนหนึ่ง ๆ จะมีหนี้สินยอดรวมประมาณ 30-40 เท่าของเงินเดือนประจำ ผู้วิจัยให้ความเห็นเชิงการประเมินสภาวะการเป็นหนี้ของครูว่า หากระดับยอดหนี้อยู่ที่ 5-10 เท่าของเงินเดือนประจำแล้ว ครูผู้นั้นก็จะไม่มีความรู้สึกกดดัน หรือไม่เป็นผลต่อประสิทธิภาพของการทำงานประจำ (ตอบวัตถุประสงค์ข้อ 3 และ 4)

5. มาตรการบรรเทาปัญหาหนี้สินครู

มาตรการหรือแนวทางการบรรเทาปัญหาหนี้สินของครู พิจารณาได้เป็น 2 ประเด็น คือ การแก้ที่ตัวข้าราชการครูเอง โดยการควบคุมค่าใช้จ่ายในครอบครัว การรู้จักประหยัด ไม่ฟุ่มเฟือย การทำงานเพื่อให้มีรายได้พิเศษ และท้ายที่สุด ควรจะต้องหาแหล่งเงินกู้ที่ปลอดดอกเบี้ย เช่น จากญาติ พี่น้อง หรือบุพการี เป็นต้น หรือกู้จากแหล่งเงินกู้ที่คิดดอกเบี้ยต่ำ และผ่อนได้ในระยะยาว สำหรับประเด็นที่สองคือ รัฐจะต้องเป็นผู้ช่วยเหลือ โดยถือว่าภาระกิจการบรรเทาปัญหาหนี้สินครูนั้น เป็นกระบวนการสำคัญที่ช่วยเสริมการปฏิรูปการศึกษาของชาติ โดยการ (1) นำเสนอแหล่งเงินกู้ที่มีดอกเบี้ยต่ำ และผ่อนระยะยาว (2) เพิ่มเงินเดือนและสวัสดิการให้กับข้าราชการครู พร้อมกับยกระดับมาตรฐานวิชาชีพครูและคุณภาพของครูไปพร้อม ๆ กัน และ (3) รัฐควรจัดตั้งองค์กรรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งขึ้นมา เพื่อมาจัดการกับหนี้สินครู แล้วให้ครูผ่อนชำระกับองค์กรนั้นแค่เพียงแห่งเดียว โดยองค์กรนั้นจะมีเป็นหน่วยงานที่กำหนดระเบียบและเงื่อนไขต่าง ๆ เกี่ยวกับเงินกู้ของข้าราชการครูไว้อย่างชัดเจน (ตอบวัตถุประสงค์ข้อ 5)

5.4 ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะจากตัวอย่าง ส่วนหนึ่งซ้ำซ้อนกับมาตรการบรรเทาปัญหาหนี้สินครูข้างต้น แต่อย่างไรก็ตาม มีข้อเสนอแนะประเด็นต่าง ๆ ที่น่าสนใจ ซึ่งผู้มีอำนาจตัดสินใจ อาจช่วยแก้ปัญหาหนี้สินให้กับครูได้ คือ

- พิจารณาเสริมสวัสดิการในทุก ๆ ด้าน โดยนำการดำเนินงานของภาคเอกชนมาร่วมเสริมแนวทางด้วย
- รัฐและองค์กรปฏิรูปการศึกษา ควรที่จะต้องเห็นความสำคัญของปัญหา และจัดมาตรการแก้ไขที่รวดเร็วและจริงจัง
- การปรับเงินเดือนให้เปรียบเทียบกับบุคลากรอาชีพอื่น และให้สอดคล้องกับการปรับตัวของค่าครองชีพและค่าของเงินที่แปรเปลี่ยน

สำหรับข้อเสนอแนะของผู้วิจัยในการแก้ปัญหาหนี้สินครู สามารถจำแนกได้ทั้งใน
ระยะสั้นและระยะยาว เป็นข้อ ๆ ดังนี้

ระยะสั้น

1. ควบคุมจำนวนครูให้คงที่หรือลดจำนวนลง โดยการจำกัดที่คุณภาพของครูเป็นหลัก ซึ่งคุณภาพของครูจะต้องถูกประเมินจากหน่วยงานภายนอกที่ได้รับการรับรองมาตรฐานการประเมิน โดยจะเน้นเกี่ยวกับการสอน วิธีการสอน และการทุ่มเทให้กับอาชีพครูเป็นหลัก สำหรับครูที่ไม่ผ่านการประเมินให้ออกจากอาชีพครู
2. ตามนัยของข้อ 1 สำหรับครูที่ผ่านการประเมิน ควรที่จะมีการเพิ่มค่าตอบแทนและสวัสดิการต่าง ๆ ให้สูงขึ้นเป็นเท่าตัว เพื่อให้ครูสามารถมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น และมีเวลาทุ่มเทกับการงานในอาชีพครู
3. สำหรับหนี้สินในปัจจุบัน การแก้ปัญหาแบบเบ็ดเสร็จคงทำได้ยากหรือทำไม่ได้ อาจทำได้เฉพาะตามที่แนะนำไว้ในข้อมาตรการบรรเทาปัญหาหนี้สินครูข้างต้น

ระยะยาว

1. รัฐควรส่งเสริมให้อาชีพครูเป็นอาชีพที่บุคคลที่มีคุณภาพสูงต้องการเข้ามาศึกษาและมาประกอบอาชีพนี้ ดังเช่น อาชีพแพทย์ในปัจจุบัน ที่นักเรียน/นักศึกษาที่มีผลการเรียนดีเยี่ยมต้องการมาประกอบอาชีพนี้
 2. ไม่ควรจัดให้ผู้ที่เข้ามาประกอบอาชีพครูเป็นข้าราชการ ควรที่จะมีการทำสัญญาจ้างกันเป็นรายปี เพื่อที่จะทำให้มีการแข่งขันกันสูง และได้ครูที่มีคุณภาพและตั้งใจทำงานในอาชีพนี้อย่างจริงจัง
 3. ยกเลิกการเลื่อนระดับครู เป็นอาจารย์ 1, อาจารย์ 2 และอาจารย์ 3 โดยการให้ครูทำวิจัยหรือเขียนตำรา ทำให้ครูไม่ได้ทุ่มเทเวลากับการสอน แต่กลับมาทุ่มเทเวลากับการทำงานเพื่อเลื่อนระดับตนเอง
- (ตอบวัตถุประสงค์ข้อ 6)